

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ե. ՏԱՐԻ ԹԻԻ 5—6

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՅՈՒՆԻՍ 1934

Դ Է Մ Ք Ե Ր

— 00 —

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱԳԸԶԵԱՆ

— 00 —

Հայ ցեղը, չափ հին ժամանակներէ սկսեալ, կրկին պատմութիւն մը ունեցած է. մին, էականը, իր հայրենիքին մէջ, միւսը՝ օտար երկիրներու մէջ: Նոյն խալ այն շրջաններուն երբ ազգային պետութիւն մը գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ, հայ ուժեղ անհատականութիւններ, — օտար երկիրներ հաստատուած գաղութներու ծոցէն ելած կամ Հայաստանի այն մասերէն որ օտար պետութիւններէ գրաւուած էին, եւ կամ փառասիրական ու արեւածախնդրական մղումներով՝ իրենց կարողութիւններն աւելի մեծ միջավայրերու մէջ փայլեցնելու համար իրենց երկրէն կամովին

հեռացած, — զանազան օտար կեդրոններու մէջ կարեւոր դիրքերու հասնելու, ուշադրաւ դեր կատարելու, տաղանդի եւ կորովի ապացոյցներ տուելու են, մերթ օտար անուններով, մերթ քիչ մը օտար ձեւ ստացած կամ նոյնութեամբ պահպանուած իրենց հայկական անունով: Այս երեւոյթը ապացուցած է Հայ ցեղին մշտական զան ու յորդուն, իր նեղ միջավայրին մէջ չաղմոյ, մեծագոյն միջավայրերու մէջ բազմառեսակ ձեւերով արտայայտուիլ ձգտող մտաւոր ու բարոյական ուժը, այլ եւ վնասած է ցեղին կորովներուն հայրենի հողին վրայ կուտակման, կենդրոնացման, «հայ հայրենի-

ք»ին ու «հայ ազգ»ին ինք իր մէջ եւ ինք իրմով զօրացման: Նոյն իսկ Ե. դարուն, երբ Հայաստանի Պարսից գերիշխանութեան ենթարկուած արեւելեան բաժնին մէջ հայ ինքնավար թագաւորութիւն մը կը պահպանուէր, Ս. Մեսրոպ, հայ գրի գիւտն ընելէ յետոյ, Կ. Պոլիս երթալով, Բիւզանդեան պետութեան կցուած Հայաստանի բաժնին մէջ հայ լեզուով զպրոցներու բացման արտօնութիւնը ստանալուն համար կայսրէն, կը գտնէր հոն յոյն եկեղեցւոյ պատրիարք մը, Ատաիկոս, որ ցեղով Հայ էր, ինչպէս եւ զանազան բարձրաստիճան պաշտօնատարներ ու զինուորականներ՝ թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Բիւզանդական Հայաստանի մէջ, որ Հայ էին արիւնով: Երբ Հայ Արշակունիներու հարստութիւնը վերջացաւ՝ Ս. Մեսրոպի մահունէն քիչ յետոյ եւ Հայաստանի արեւելեան բաժնին ալ դարձաւ Սասանեան պետութեան մէկ նահանգը՝ հայ մարդպաններով կառավարուած, հայ ուժերու ի հանդէս գալը Բիւզանդական թատերաբեմին վրայ՝ աւելի եւս շեշտուեցաւ, աճեցաւ, ընդլայնուեցաւ, այնպէս որ Թ. եւ Ժ. դարերու Բիւզանդեան կայսրութեան զերպոյն զիրքերը հայացեղ զեկավարներու ձեռքն անցած տեսնուեցան:

Միեւնոյն չըջանին, Պարսից պետութեան ինչպէս եւ քանի մը դարէ ի վեր երեւան ելած արարական պետութեան մէջ՝ անշուշտ յայտնուած էին հայացեղ ուշադրաւ անձնաւորութիւններ, որոնց մասին զեռ շատ քիչ բան գիտենք: Այն ամբողջ ժամանակամիջոցին ուր Բագրատունիք եւ Արժրունիք արեւելեան Հայաստանի երկու շրջաններուն մէջ հայկական անկախութիւնը՝ սահմանափակ ձեւով մը՝ կը վերահաստատէին ու կը ծաղկեցնէին, Բիւզանդիոնի գահը գրաւուած էր հայացեղ կայսրերէ եւ բանակին ու պետական եւ նոյն իսկ մշակութային ալրազան մարդերու մէջ հայ տարրը գերակշիռ կը հանդիսանար: Բագրատունեաց ու Արժրունեաց թագաւորութեանց Սելճուքեան նորայայտ ամեհի ուժին տակ տա-

պալումէն յետոյ, հայ ազնուականութեան ու բարձր պուրժուապիային մէկ կարեւոր մասը մեծագանդուած շարժումով մը կը գաղթէր դէպի Բիւզանդական Հայաստանի շրջանը, դէպ ի Բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուած փոքր-ստիական ալլ եւ ալլ նահանգներ (մասնաւորապէս Կիլիկիա), ու նաեւ դէպ ի Յրիմ, յետոյ՝ դէպ ի Լեհաստան, Ռումանիա, Պալքանեան երկիրներ, Իտալիա, Հոլանտա, Ֆրանսա: ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԴ. դարու կէսը, Հայը ունեցած է, կարելի է ըսել, երբեակ շրջանակ իր գործունէութեան. ա. Հին Հայաստանի մէջ, նախ սելճուկ, յետոյ թաթար տիրապետութեան տակ, սելճուկեան ու թաթարական միջավայրի մէջ ի յայտ եկող զինուորական, վարչական ու զեղարուեստական անձնաւորութիւններ արտադրելով, ու նաեւ՝ իր հոգին վրայ ազգային կեանքի ու մշակոյթի պահպանման ու զարգացման հետամուտ ըլլալով. ք. Կիլիկիոյ մէջ, արի ու յանդուգն պետերէ զեկավարուած ազգաւէր ուժեղ գաղթականութեան մը ձեռքով նոր Հայաստան մը կերտելով եւ երբեք դար գոյն պահպանելով. ց. Բիւզանդական կայսրութեան շարունակելով տալ բազմաթիւ ուժեր ալլ պետութեան հանրային կեանքին զանազան կայունացնելուն մէջ, ու նոյն առեւն՝ Եգիպտոսի, Սելճուքեանց ենթարկուած երկիրներու, Պարսկաստանի, արաբական երկիրներու մէջ արտադրելով տաղանդաւոր արուեստագէտներ, վարչական եւ զինուորական ուժեղ անձնաւորութիւններ, ու ալլ բոլոր երկիրներուն առեւտրական ու ճարտարարուեստական գործունէութեան մէջ կարեւորագոյն դերը կատարելով, քիչ յետոյ՝ Լեհաստանի, Ռումանիոյ մէջ, հայ ստուարաթիւ գաղթականութիւններ կորայրարար հիւրընկալ ալլ ազգերու սկզբնական շրջանին՝ առեւն կազմաւորման ու զարգացման գործին նշանակելի աջակցութիւն մը բերելով, ինչպէս որ Ե. դարէն սկսեալ մինչեւ Ժ. եւ ԺԱ. դար,

Հայ ճարտարապետներ հայկական ոճին ազդեցութիւնը կը տանէին տարածել Բիւզանդիոն, Իտալիա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Պալքանեան երկիրներ, Սելճուքեան պետութեան մէջ, հարաւային Ռուսիա: Օսմանեան Թուրքերուն Հայաստանը, Փոքր Ասիան, Ռումէլին ու Պոլիսը զբաւեւէն յետոյ, անոնց կազմած ընդարձակածաւալ պետութեան մէջ, ուր կը մտնէին մեր երկրին բոլոր շրջանները՝ զբաղէլ ամբողջութեամբ, Հայը բազմաթիւ մարդերու մէջ՝ ու մասնաւորապէս արհեստագիտական, մասնորական, առևտրական, ճարտարաբանական եւ գեղարուեստական մարդերուն մէջ՝ նշանաւոր ուժեր տուած է օսմանեան պետութեան:

Հատորներ կրնան նուիրուիլ — ու մեզմէ մէկը պէտք է օր մը մանրակրկիտ ու մէթոտաւոր աշխատանքով այդ գործը կատարէ, — զրելու համար պատմութիւնը — որ ամենամեծ մասամբ գեւ անձանթ է կամ շատ անբաւականօրէն ծանօթ՝ Հայոց իսկ, — Հայաստանէն դուրս Հայ ցեղին արտադրած քաղաքակրթական ուժերուն եւ անոնց միջոցով կատարուած շինարար ու յառաջդիմական գերին: Այդ հատորներէն մին, եւ ստուարագոյնը, բիւզանդական կայսրութեան Հայ գէմքերուն նուիրուելիք յիշատակարանային հատորին հետ, պիտի ըլլայ ա՛յն որ պիտի յատկացուի օսմանեան պետութեան մէջ երեւան եկած տաղանդաւոր Հայերուն:

Անոնցմէ մին եղաւ Յովհաննէս Սաղըզեան, որ «Սաղըզ Յովհաննէս փաշա» սրաշտոնական անունով օսմանեան պետութեան եւ պոլսահայ համայնքին նշանաւոր մէկ գէմքը հանդիսացաւ իբր մասնորական առաջնակարգ ուժ մը: Մեր նոր սերունդը անոր անունը լսած է անշուտ, բայց չեմ կարծեր որ որոշ գաղափար ունենայ անոր ճոխ անձնաւորութեան ու բազմաձեւ տաղանդին վրայ: Ներկայ յօդուածով կ'ուզեմ ուրուագիծ մը տալ կեանքին ու գործին այդ հատրնարը Հայուն, որ մեր ցեղին բարձրագոյն յատկութեանց ամենէն խոշոր մարմնացումներէն մին եղաւ ԺԹ. դարուն:

Յովհաննէս Սաղըզեան ծնած է Կ. Պոլսոյ մէջ, 1836, 8 մարտին ն. տ.: Իր հայրը, Աթիին էֆէնտի (1794—1840), նոյնպէս Պոլսոյ ծնած, չալի վաճառական մըն էր որուն վեց զաւակներուն կրտսերագոյնն էր Յովհաննէս ու միակը որ արական սեռին կը պատկանէր: Յովհաննէսի պապին հայրը, Սերորէ Սաղըզօղլու (1730—1790), որուն մարմինը Փանկալթիի գերեզմանատան մէջ կը հանդէս(1), արհեստաւոր մըն էր, սըլմաֆէշ (արծաթ կամ ոսկի թել քաշող) եւ քաղազ (մետաքսէ թել հիւսող): Ասոր հայրը, Պետրոս, որ ապրած է ԺԷ. դարու վերջերը, նոյնպէս քաղազ էր: Սաղըզեան կամ Սաղըզլուօղլու անունը ենթադրել կուտայ թէ այդ ընտանիքը անցեալին մէջ Քիոս կղզին (Սաղըզ Ատասը) բնակած է ատեն մը(2): Բայց այդ գերդաստանին մէջ տիրող աւանդութեան մը համեմատ, անոր ծագումը Ակնէն է:

Այդ գերդաստանը վաղուց յարած էր կաթոլիկ դաւանանքին: Անոր ընտանեկան թղթերուն մէջ պահուած կը մնան գեւ անցագիր մը՝ զոր ճովաննի Սագիգին Giovanni Sachis) տուած է՝ 1774 յուլիս 15 թուականով՝ Վենետիկի Պալլը Բ. Դրան մօտ, եւ վկայագիր մը զոր անոր տուած է (կաթոլիկ) Հայոց առաջնորդը (Atanasio Meras, Viscovo di Romgla e Vicaris della nazione Armena), Աթանաս Մերաս, եպիսկոպոս Հոմէկլայի եւ առաջնորդ Հայ ազգին), եւ ուր ճովաննի տի փելթրօ, որ կը փափաքի երթալ Հոմ՝ Ս. Տե-

(1) «Գ. Հնասէր» է որ գտած է անոր դամբանը եւ արձանագրութիւնը օրինակելով որկած է Արմենակ Սագրեանի:

(2) Թուրքերը զինք կ'անուանէին Սաղըզ Օհաննէս էֆէնտի (յետոյ՝ փաշա). իր կեանքի առաջին շրջանին՝ ինք կը ստորագրէր «Յովհաննէս Սագրեան, վերջերս՝ Լ-ը ցեղեց եւ կը ստորագրէր «Սագրեան»:

զիքն այցելելու, կը յայտարարուի «հարազատ կաթողիկ մը»: Այս ձովաննին (Յովհաննէս) ապահովապէս որդին էր Փիլիթրօին (Պետրոս) զոր վերեւ յիշատակեցինք: Անիկա «տիրացու» էր եւ Հոսմէն դարձին հետը Պոլիս բերած է կտոր մը «ճշմարիտ խաչափայտ»էն, որուն վկայագիրը դեռ պահպանուած կը մնայ Սահրդեան ընտանիքին մէջ:

Յովհաննէս Սահրդեան իր ուսումն ստացած է Փարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ, ուր մնացած է եօթը տարի (1846—1852), այն շրջանին ուր վարժարանին վերատեսուէն էր Հ. Գարբիէլ վ. Այվազովսքի: Իրեն դասընկեր եղած եւ իրեն հետ չըջանաւարտ ելած են խումբ մը պատանիներ որ յետոյ իւրաքանչիւրը իր ասպարէզին մէջ նշանաւոր դէմքեր պիտի հանդիսանային, ինչպէս Մարկոս Աղաբէկեան, Յովսէփ Մելիքումեան (Մելքոն խան), Մատթէոս Մամուրեան, Տիգրան Փելախաճեան (յայտնի բժիշկ), Կոմիտաս Մինասեան (որ յետոյ զրած է բազմաթիւ ուսմանթիկ վէպեր, թատերերգութիւններ ու ֆերթումներ):

Բազմակողմանի ձիրքերով օժտուած, ան Փարիզ անցուցած իր այդ եօթ տարիներու ուսանողական կեանքի ընթացքին, հետամուտ եղած է այնքան տնտեսական ու քաղաքական դիտութեանց, որքան բանասիրութեան ու գեղարուեստական եւ գրական մարդերու մէջ իր միտքը զարգացնելու, Պոլիս դարձին նախ ինքզինքը նուիրած է նկարչութեան (Մուրատեան վարժարանին մէջ մասնաւորապէս Զանք թափած էր այդ արուեստին ընտելանալու)։ նկարած է մէկէ աւելի կենդանագիրներ, որոնց մէջ է իր իսկ իւզաներկ զիմանկարը, որ չահեկան զործ մըն է (այդ ինքնանկար կենդանագրին վերարտադրութիւնը կը հրատարատարակենք ներկայ յօդուածին հետ): Պոլիս դառնալէն յետոյ իր նկարած կենդանագիրներէն մին, որ ցարդ պահուած է, մատիտով դիմանկարն է Յովհաննէս Աղա Թնկրրի, հայր Երուանդ Թնկրրի որ «Փարիզի Հայ Հայրենա-

սիրական Ընկերութեան» զործօն անդամներէն մին եղաւ ատենով: Յովհաննէս Աղա՝ Սահրդեանի անդրանիկ քրոջ ամուսինն էր եւ կերպով մը ընտանիքի պետը կը համարուէր (այդ կենդանագրին ալ վերարտադրութիւնը կը հրատարակենք այս յօդուածին հետ): Քիչ յետոյ, թերեւս տեսնելով որ նկարչութիւնը պիտի չբաւէր՝ այդ միջավայրին մէջ էւ այդ շրջանին՝ իրեն զիրք մը շինելու եւ իր մտաւոր անձնաւորութիւնը լիովին ի յայտ բերելու, մեղուած է դէպ ի պետական գործունէութիւն: Քաջ գիտնալով Քրանսերէն, անգլիերէն եւ թուրքերէն, ինչպէս եւ իր մայրենի լեզուն, բանեւմէկ տարեկան եղած ատեն (յունիս 1856) մտած է օսմանեան Արտաքին Գործոց Նախարարատան թարգմանութեան զբաղեցնուելու, ուր ծառայած է մօտ եօթը տարի: 1863ի վերջերը, մամուլի տեսուչ կարգուելով՝ անգամ անուանուած է Հանրային Կրթութեան Նախարարատան թարգմանութեան եւ շարադրութեան խորհուրդին: Երբ Պետական Խորհուրդը ստեղծուած է (1868ին), անոր գաղտնական բաժնին «առաջին խորհրդական» (պաշ — մուավիֆ) անուանուած է, եւ նոյն տարուան վերջը՝ Պետական Խորհուրդի անդամ: 1871ին, Պետական Խորհուրդի անդամ ըլլալով հանդերձ, երեք ամիս Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ընդհանուր քարտուղարի փոխանորդութիւնը կատարած է:

Այդ թուականէն յետոյ, իրեն յանձնուած են հետեւեալ պաշտօնները.

1872ին, Առեւտուրի Նախարարութեան պետական ենթաքարտուղար (միւսդէշար)։ 1875ին, Առեւտրական Վերաքննիչ Ատեանի (cour d'appel) պետական ենթաքարտուղար։ 1876ին, Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան մէջ պետական ենթաքարտուղար։ 1878ին Պետական Խորհուրդի անդամ։ 1879ին, ընդհանուր գաղտնադ՝ Հաշուքննիչ Ատեանին մօտ (Cour des Comptes)։ 1896ին, պետական խորհրդական՝ քաղաքային բաժնին մէջ. վեր-

Հապէս, 1897ին, անուանուած է Սուլթան Ապ-տալը Համիտի Անձնական Գանձուն նախարար, յաջորդելով այդ պաշտօնին մէջ Միքայէլ Փոլ-թուզալ փաշայի, որ ինքն ալ յաջորդած էր Յակոբ փաշայի (ինչպէս յայտնի է, Սուլթան Համիտ իր Անձնական Գանձուն ղեկավարու-թիւնը չէ վստահած թուրքերու եւ այդ գործը երեք հայ անձնաւորութեանց յանձնած է, որ երեքն ալ կարող ու պարկեշտ մարդիկ էին)։ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակուելէն քիչ յետոյ (1908) Յովհաննէս փաշա հրաժա-րած է այդ պաշտօնէն եւ անուանուած է ծե-րակոտտական. բայց իսկոյն այդ պաշտօնէն հրաժարած է, նուիրուելու համար իր լեզուա-բանական աշխատութեանց, որ արդէն ատենէ մը ի վեր իր մեծագոյն հրայրքն ու ամենէն սիրական գրադումը կը կազմէին։

Այդ բոլոր պաշտօններուն մէջ որ յանձ-նուած են իրեն, Յովհաննէս Սաղըզեան ցոյց տուած է հմտութիւն եւ խղճամտութիւն, որ զնահատուած են եւ զինքը յարգելի դարձու-ցած ամենուն։

Ան եղած է նաեւ — ու իր իր օսմանեան հանրային գործունէութեան կարեւորագոյն բաժինն է այդ (1) — մին Պոլսոյ պետական բարձրագոյն վարժարաններու ամենէն կարող ուսուցիչներէն, որոնք արդէն այդ շրջանին մեծ մասամբ Հայեր էին։ Սաղըզեան է որ ստեղծած է (1877ին) Քաղաքական Գիտու-թեանց վարժարանին մէջ (Միլիթիէ) Քաղա-

քական Տնտեսութեան եւ Վարչական Իրա-ւագիտութեան դասընթացքները, զոր աւան-դած է տարիներով։ 1892ին, Լեզուաց Կայսե-րական Վարժարանին մէջ Փրահսերէնէ թուր-քերէն եւ թուրքերէնէ Փրահսերէն թարգմա-նութեան ուսուցիչ անուանուած է։ Գեղար-ուեստից վարժարանին մէջ աւանդած է գե-ղեցկագիտութեան դասընթացք մը, զոր նոյն-պէս ինք ստեղծած է Պոլսոյ մէջ, եւ զոր յետոյ հրատարակած է փոքրիկ հատորով մը («Նե-րածութիւն Գեղարուեստից Պատմութեան»)։ Քաղաքական Տնտեսութեան իր դասընթացքն ալ ամփոփած է հատորի մը մէջ, որ մասնա-ւորապէս զնահատուած է թուրք պետական, ինչպէս եւ ուսանողական շրջանակներուն մէջ։ Սուլթան Համիտ զայն իրեն կարգաւ կուտար իր սենեկապետ Արիֆ պէյին, որ Յովհաննէս փաշայի նախկին աշակերտներէն մին էր։

Շատ մը հանրածանօթ թուրք պետական մարդիկ Սաղըզեանի աշակերտներն եղած էին Միլիթիէի մէջ, եւ ամենքն ալ հիացման ու պատկառանքի զգացում մը ունէին անոր հան-դէպ։ Կը յիշեմ ինչպէս իշխան Սապահէտարն, Սուլթան Համիտի քեսարդին եւ փէօն թիւրքե-րու Իթիթիլաֆ կուսակցութեան պետերէն մին, որ մը՝ Փարիզ՝ կ'ըսէր ինծի անոր մասին. «Ան բարձր մարդ մըն էր» (c'était un homme éminent)։

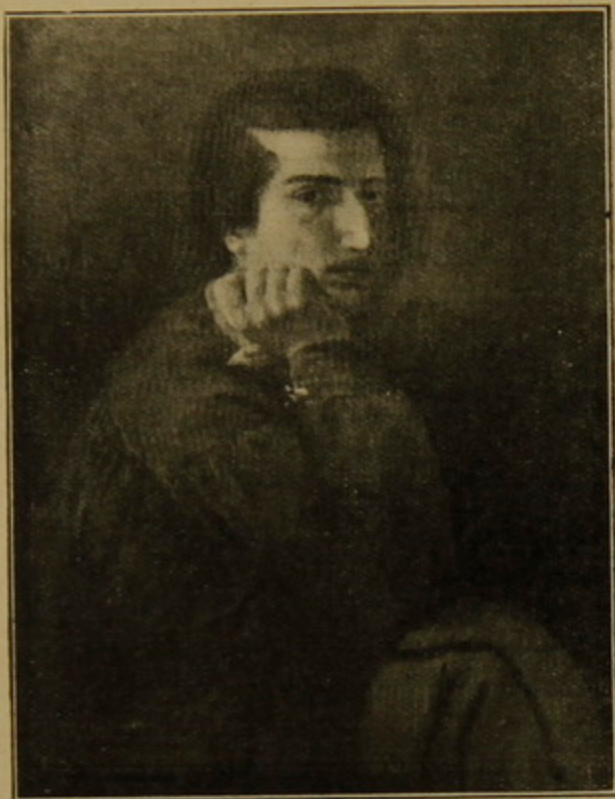
Քաղաքական Տնտեսութեան իր դասըն-թացքին եւ գրքին համար՝ ստեղծած է թէքնի-քական բառեր որ ընդունուած ու լեզուին մէջ մնայուն դարձած են։ Իր այդ երկու գրքերը, (Քաղաքական Տնտեսութիւն եւ Գեղեցկագի-տութիւն) թուրք մաքուր լեզուի եւ ընտիր ոճի մօտէնէր նկատուած են, եւ անոնցմէ հաա-ուածներ ծագաբաններու մէջ անցած են։ Այն-պիսի ատեն մը ուր պարսկերէն ու արաբերէն խրթին բառերով թուրքերէնը խճուղին ու «գարդարէլը» անհրաժեշտ կը կարծուէր, ինք ձգտում ցոյց տուած է պարզ ու զուտ թուր-քերէնով մը գրելու։ Գերման արեւելագէտ

(1) Ինքն իսկ կը մտածէր՝ ու կ'ըսէր մերը՝ քէ իր պաշտօնական գործունէութիւնը միջա-վայրին բերմամբ շատ նուազ բեղմնաւոր էր ե-ղած քան իր ուսուցչական գործունէութիւնը ուր որոշ չափով կարելիութիւններ ունեցած եւ յաջողած է իրական ծառայութիւններ մատու-ցանելու. (մէկէ աւելի անգամներ ըսած է իր մտերիմներուն քէ քուրֆ վարչական մեքենան պարապի մէջ դարձող ջաղացֆի մը տպաւորու-թիւնը կը թողուր իրեն)։

մը, Բ. Սիւսւոյմ, կ'ըսէ՝ Մահմետականութեան Համայնագիտարանի այն յօդուածին մէջ որ Հաքքը փաշա մեծ եղարքութիւն նուիրուած է՝ «Իսլամական Հաքքի ամենէն թանկագին գիրքը իր «Վարչական Իրաւագիտութիւնն» է (Հուֆուֆի Խուսթ)», առաջին գործը որ կը խօսի, եւ օրինակելի կերպով մը, շատ բնորոշ ձեւով ու շատ բարդ ազդեցիկի նիւթի մը վրայ»։ Արդ, Հաքքը փաշա, Միւլֆիէի աշակերտ, ուրիշ բան չէ բրած բայց եթէ նոյնութեամբ հրատարակել Յովհաննէս Սաղըղեանի այդ վարժարանին մէջ աւանդած դասընթացքը որ հիմնուած էր Պետական Խորհուրդին մէջ անոր ձեռք ձգած մեծ փորձառութեան վրայ։ Այդ դասաւանդութեանց նօթագրութիւնը զոր կը կատարէին աշակերտները, ուսուցչին ձեռքով սրբադրուած, արդէն վիճագրութեամբ տրուած էր՝ Հաքքը փաշային գրքի ձեռով հրատարակուածէն առաջ։

Յովհաննէս Սաղըղեան աշխատակցած է Մէմուրայի ձիւնուն (Գիտութեանց Հանդէս) ամսագրին, որ ձեւիւթի Իլմիէի (Գիտական Ընկերութիւն) օրկանն էր։

Ատեն մը ձեռնարկած է նաեւ Փրանսերէն-թուրքերէն բառարանի մը պատրաստութեան եւ գոյն խմբագրած էր մինչեւ ա գրին վերջը։ Գործին ամբողջութեան համար հաւաքած էր նիւթեղէններու կարեւոր զանգուած մը (իր սրբույն մօտ պահուած կը մնայ զեռ Ահմէտ Վէֆիէ փաշայի թուրքերէնի բառարանին մէկ օրինակը, ուր խրաքանչիւր բառին քով Փրանսերէն համարժէք բառը նշանակած է), բայց հետզհետէ աւելի բուռն յարումով մը նուիրուելով լեզուարանական աշխատութեանց, որոնցմով արդէն բաւական ատենէ ի վեր սկսած էր գրադիլ, լքած է բառարանի խմբագրութեան այդ ծրագիրը։ Լեզուարանական այդ աշխատութեան որուն տարամբօրէն անձնատուր կ'ըսէ իր կեանքին վերջին տարիներու բնթացքին, նիւթն էր սումմերական լեզուն կամ աքքաթերէնի (այսինքն Բարե-

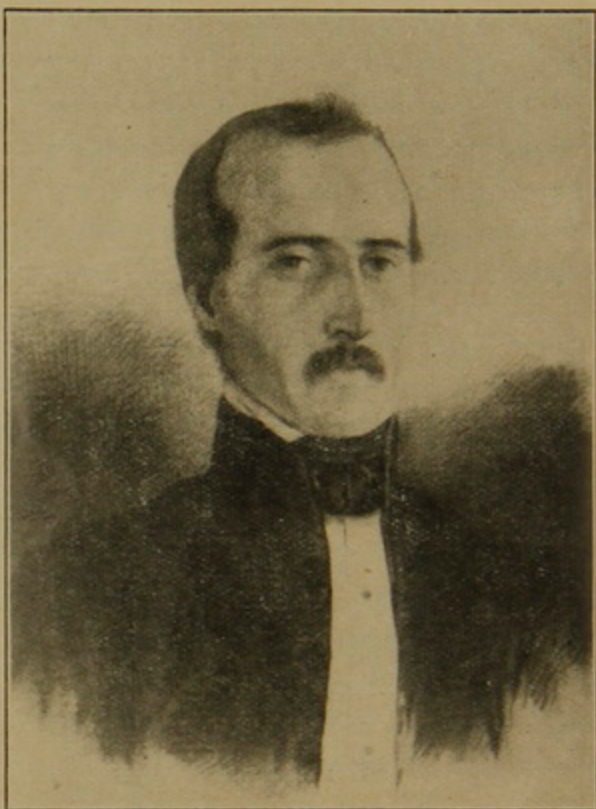
ՅՈՎ.Ն. ՍԱԳՐԶԵԱՆ. — ԻՆՔՆԱՆԿԱՐ

լացուց հին լեզուն) հայերէնի ինչպէս եւ թուրք-թաթար լեզուներու հետ ունեցած առնչութեանց ուսումնասիրութիւնը։ Այն նամակներուն մէջ զոր իր սրբույն, Արմենակ Սաղըղեանին, ուղղած է՝ այս վերջնոյն Փարիզ ուսանող եղած միջոցին եւ որոնցմէ շարք մը հատուածներ, մէկէ աւելի տեսակէտներով շահեկան, պիտի երեւան Անահիտի յաջորդ թիւին մէջ, կը տեսնուի թէ ի՞նչ խորին խանդավառութեամբ վարած էր այդ գործին, զոր կը խմբագրէր Փրանսերէն լեզուով եւ որուն մէկ ամփոփումը գրկած է Փրանսացի մեծանուն լեզուարաններու եւ բանասէրներու՝ անոնց կարծիքն առնելու համար։ Գծրազգարար մահը եկած է բնոշատել իր աշխատութիւնը որ կիսատ վիճակի մէջ մնացած է։ Ոչ միայն չէ կրցած ամբողջապէս խմբագրել գործին տեսարանական մասը, այլ եւ չէ իսկ կրցած աւարտել համեմատական բառարանը (voca-

bulaire) որուն վրայ մանրակրկիտ ջանադրութեամբ տարիներէ ի վեր կ'աշխատէր, Սթրազբուրկի Համալսարանին յայտնի ուսուցչական արեւելագէտ Քարսթ, որ ձեռք անցընելով Սաղըղեանի թէզն՝ ամփոփող տեսարանական հակիրճ աշխատութեան եւ բառարանէն քաղուած քներու վիճաւոր օրինակներէն մին, Վիեննայի Միլիթարեանց Հանդէս Ամսօրեային քառասնամեայ յորեկանական հատորին («Յուշարձան», որ լոյս տեսաւ 1911ին), նոյն նիւթին վրայ (այսինքն աքթատելնի եւ հայերէնի սերտ աւնչութեանց) իր կողմէ գրուած գերմաներէն ընդարձակ յօդուած մը տուած էր, ուր զօգնաստով կը յիշատակէ Յովհաննէս Սաղըղեանի աշխատութիւնը (զայն վերագրելով սակայն Միքայէլ Հոգոցեանի, այսինքն Յովհաննէս Սաղըղեանի տաղբին, որովհետեւ համեմատան բեժիմի օրով զգուշութեան համար այդ անձին անունը նշանակուած էր իբրբ հեղինակ այդ վիճաւոր աշխատութեան) :

« Տարիներ ատաջ արդէն Միքայէլ Հոգոցեան այս երկակողմանի բառագրտական նմանութենէն զրոյսած, կը գրէր Քարսթ, իմ կարծիքովս շատ արդիւնալից գրութիւն մը արտադրեց, այն է La langue d'Acad. 1891. II. Esquisse d'un vocabulaire accadien-arménien, ուր բնականաբար ողիւղ տեսակէտներու համընթաց՝ նաեւ յանդուգն վարկածներ երեւան կուգան : Այս աշխատութեան վրայ հիմնուած եւ նոյն նիւթին շուրջ Յովհ. Սաղըղեան նորագոյն ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց, « Աքթատեան լեզու », Հանդէս Ամսօրեայ, 1909, էջ 333 - 336 » :

Օսմանեան Սահմանադրութեան հոչակումէն յետոյ, մամուլի ազատութենէն օգտուելով, Յովհաննէս Սաղըղեան արդարեւ հրատարակած էր Հանդէսին մէջ այդ նիւթին նուիրուած յօդուած մը : Փրսթ. Քարսթ կը շարունակէր սակայն կարծել թէ այդ նիւթին նուիրուած վիճաւոր աշխատութիւնը որ իրեն զբրկուած էր տարիներ ատաջ, Միքայէլ Հոգոցեան

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱ ԹՆԿԸՐ

Գծադրութիւն Յովհ. Սաղըղեանի

նի գործն էր եւ թէ Յովհաննէս Սաղըղեան Հանդէսի իր յօդուածը գրած էր Հոգոցեանի այդ աշխատութեան վրայ հիմնուելով :

« Մեր յետագայ վերկասուցման մէջ ամէն անատոյց համեմատութիւն զեղչուած եւ նիւթը քննադատական խուզարկութեան մը ենթարկուած է, կը գրէ Քարսթ իր նոյն յօդուածին մէջ : Թէեւ Princeի Sumerian Lexiconը եւ Langdonի Sumerian Grammar քաղադրութեան կարճ միջոցին հետեւանքով մանրամասն չկրցանք օգտագործել, ինչպէս որ փափաքելի էր, սակայն եւ այնպէս ասով կը յուսանք բաւական ճշգրիտ պատկեր մը ներկայացնել հայերէնի եւ սուսմերերէնի միջեւ տիրող նմանութեանց » :

Յովհաննէս Սաղըղեանի Հանդէսի մէջ հրատարակած յօդուածը, զոր կը յիշատակէ

փրօթիկն օր Քարթի, համառօտ (զժրադրա-
բար շատ համառօտ) ամփոփում մըն է այն թէ-
զին զոր՝ եթէ չեմ սխալիր՝ առաջին յղացոյն ե-
ղած է Յովհաննէս Սաղրդեան. և անոր կ'ընկե-
րանայ իր աքքատերէն — հայերէն բառարանէն
քաղուածք մը, ուր հայ ու աքքատեան խումբ
մը բառերու միջեւ երեւան եկած խնամութիւնը
իրապէս ուշադրաւ է :

Յայտնի է որ թուրք բանասէրներ և լեզ-
ուաբաններ, ինչպէս և պատմադէտներ ու հը-
րապարակագիրներ, Անկորա և Պոլիս կայա-
քաղաք համաժողովներու մէջ՝ Բարեկացոց լեզ-
ուին (սուսմերերէն կամ աքքատերէն) և թուրք-
թաթար լեզուներու միջեւ գոյութիւն ունեցող
յարաբերութեանց հարցով զբաղեցան և ծայ-
րայեղ եզրակացութեանց հասնելով յայտարա-
րեցին թէ Բարեկոնի քաղաքակրթութիւնը աշ-
խարհիս հնագոյնը համարուելով և Սուսմե-
րէնն ալ թուրանական ընտանիքին թուրք-
թաթար ճիւղին պատկանելով, ուրեմն թուրք
ցեղէն ըզխած է մարդկային առաջին քաղա-
քակրթութիւնը որ և ազդած է հետագայ
միւս բոլոր քաղաքակրթութեանց վրայ : Լուրջ
մտանդկաներու զորք է այդպիսի բարձր ու
փափուկ հարցերու մասին հիմնաւոր կարծիք
յայտնել, այդպիսի հարցերու ազգայնական
հակումներէ զերծ զուտ գիտական լուծումը
գտնել : Յովհաննէս Սաղրդեան ինքն իսկ կը
զրէ՝ Հանդէս Ամսօրեայի իր յօդուածին մէջ
(հետեւելով Օփփերթին որ սուսմերական
լեզուն երեւան հանող առաջին լեզուաբանն ե-
ղած է) թէ սուսմերերէնը թուրանական լե-
զուներու ընտանիքին կը պատկանի, անոր ալ
թուրք-թաթար ճիւղին : Բայց լեզուական հան-
դիսութիւնները ցեղային նոյնութիւնը կ'ապա-
ցուցանեն միշտ : Զի՞ կրնար ըլլալ որ Սուս-
մերացիք, իրր հօր աշխարհակալ ցեղ մը և
որ մեծ քաղաքակրթութիւն մը արտադրած է,
խոր ազդեցութիւն զործած ըլլայ թուրք-թա-

թար ցեղերուն վրայ, ինչպէս որ խոր ազդե-
ցութիւն զործած է Ասորեստանի վրայ որ իր
զիցարանութեան, իր զիտութեանց և իր բար-
ձր արուեստին նախատարերքը Բարեկոնէն
փոխ առաւ : Պարսիկ լեզուն (իր հնագոյն եր-
կու ձևերով, զէնտ և փէշլէվի) մեծ ազդե-
ցութիւն ունեցած է հայերէնի վրայ, Աբե-
մենեան չրջանին, ուր Հայաստան նահանգ մըն
էր պարսիկ ընդարձակած աւալ պետութեան, և
Հայ Արշակունիներու հարստութեան չրջանին,
երբ պարթեւացեղ Արշակունիներ՝ Հայաստանի
կառավարութեան զլուխը կը գտնուէին. հա-
յերէնը պարսիկ լեզուէն անհամար բառեր ու
լեզուական ձևեր փոխ առած է : Երբ Նոր-
մանները Անգլիոյ տիրապետեցին, Փրանսերէն
բարձրագոյն բառեր մտան անգլիերէնին մէջ և
կը մնան հոն ցարդ : Ասիկա կրնա՞յ նշանակել
թէ Պարսիկները Հայոց և Նորմանները Անգ-
լիացոց նախահայրերն են :

Ինչ որ սակայն աւելի հետաքրքրական է
Յովհաննէս Սաղրդեանի բանաձևած տեսու-
թեանց մէջ, այն է որ հայերէնը աւելի ևս
սերտ կապ ունի աքքատերէնին հետ, քան
թուրք-թաթար լեզուները : Այդ կապն ապա-
ցուցանող օրինակներէն շատ փոքր մաս մը
միայն կցած է Հանդէսի մէջ հրատարակուած
իր յօդուածին, մինչ այդպիսի հարիւրաւորներ
է որ գտած է, — ինչպէս կը զրէ —, ոչ միայն
բառերու, այլ մտղիւրներու, բառաշինական
ձևերու մէջ : Իր յիշատակած օրինակները չեն
վերաբերիր այն հայ բառերուն որ հնդեւրոպա-
կան նկարագիր ունին և Արմէններուն Հայաս-
տան դալէն յետոյ մտած են մեր լեզուին մէջ,
այլ պէտք է ներկայացնեն Հայաստանի նախ-
արմենական ցեղերուն բնիկ բառերը. ուրեմն
Հայաստանի այդ հնագոյն բնակիչներն ալ —
Ուրարտեան-Նաիրեան ցեղեր — ժառանգորդ-
ներն էին, թուրք-թաթար ցեղերուն պէս, և
անոնցմէ իսկ աւելի, մարդկութեան առաջին
քաղաքակրթութիւնը կերտող Սուսմերացոց :

Սագրդեան կ'ուրուագծէ ուրիշ վարկած մը որու համեմատ ոչ թէ նախահայերը Սուսմե-
րեան երկն կը սերին, այլ Սուսմերեաններն են
որ Հայաստանի լեռներէն Քաղզկաստանի
դաշտն իջած կ'ըլլան, և այդ վարկածը կը
հիմնուի ոչ թէ «աղգասիրական» ենթադրու-
թեան մը, այլ Սուսմերեանց մէջ տարածուած
տանգութեան մը, ինչպէս և ասորեստանեան
արձանագրութեանց մէջ գտնուող շահեկան

ուղեղն. « Akkad» ասորական արձանագրու-
թեանց մէջ կը համապատասխանէ Urtu կամ
U r a r t u ի (այսինքն Այրարատի) : Պէտք է
ուրեմն ենթադրել թէ այդ մեծ ցեղը իր խոն-
ձարուն ունեցեր է մեր հինաւորաց հայրենի-
քի լեռներուն մէջ, և իջնելով Քաղզկաստանի
դաշտերը, զարգացուցեր ու բարձր առաճա-
նի մը հասցուցեր է իր քաղաքակրթութիւնը,
որ իր ազդեցութիւնը տարածեր է Ասորեստա-

այս երեսնասու յետեւց քաղցի իմ, փոխել
Ասորեստանի առաջ, որ իսկ իմ քաղցի իմ
Բայի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Երեւն առաջ իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Զարեգ առաջ առաջ իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Բայի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Երեւն իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Ասորեստանի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Երեւն իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Ասորեստանի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի

Ասորեստանի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի
Երեւն իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի

Երեւն իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի

Երեւն իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի իմ քաղցի

Յ. ՍԱԳՐԶԵԱՆԻ ԻՐ ՈՐԴԻՈՅՆ ՈՒՂՂԱԾ ՄԷՈՆ ՆԱՄԱԿԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

Ճանրամասնութեան մը վրայ. «Այդ վարկածի
ազգը, կը դրէ Սագրդեան Հանդէսի յօդուածին
մէջ, որ Միջագետքի դաշտերը կը բնակէր,
ինչպիսիք «լեռնական ազգ» կը կոչէր, « Akkad.
լեռնային երկիր») և « զինք հիսթորային աշ-
խարհէ մը գաղթած կը գտանէր», և, կ'ա-

նի ինչպէս և Թուրք-Թաթար ցեղերու վրայ :
Սագրդեանի ուրուագծած վարկածին այս ընդ-
լայնումը, առանց այդ կենճառու և մութ հայ-
ցին վճռական լուծումը տալ յաւանդելու, կըր-
նայ նորէն աւելի բանաւոր Թուրք քան այն
վարկածը, աճապարանքը որով Պ. Մարթա-

հան թուրքերէնն ու աքաղաղներ կը նոյնացնէր եւ հայ լեզուն ու մշակոյթը այլ թուրք-ստամբուլական քաղաքակրթութեան նախադրելին մէկ հետաւոր փոքրիկ ճիւղը կը համարէր: Եթէ նախադրելու մը կայ այս սրտամտութեան մէջ, Սաղրոյեան կ'ըսէ թէ ան Արարատեան լեռներէն է հոսած: Հեղինակուոր մասնագէտներն են որ պիտի վճռեն թէ այս վարկածը որքան կը գիմանայ գիտական քնննութեան մը:

Յաւալի է որ Յովհաննէս Սաղրոյեան չէ աւարտած իր աշխատութիւնը: Արմենակ Սաղրոյեանի մօտ տեսած եմ իրմէ մնացած ձեռագիր ստուար տետրակներ, որ իր հայերէն-աքաղաղէն համեմատական ու վերլուծական բառարանին սեւագրութիւնն են, մէկէ աւելի անգամներ նորագրուած, յապաւումներով ու յաւելումներով լեցուն: Կիսկատար գործ մը, զոր այդ վիճակին մէջ անհնար է հրատարակել: Իսկ իր թէյը պարզող տետրանտական ֆրանսերէն շարադրութենէն, որմէ վիմատիպ օրինակներ գրկեր է Փարիզ իր սրբույն — ինչպէս կ'ըսէ իր նամակներուն մէջ — որպէս զի ան զայն ցոյց տայ ֆրանսացի մեծանուն լեզուաբաններու, ոչ մէկ օրինակ մնացած է Արմենակ Սաղրոյեանի մօտ: Ինծի կը թուի թէ լուսագոյն բանը զոր կրնայ յնել Արմենակ Սաղրոյեան, այդ ձեռագիր սեւագրութիւնը (որ բազմամեայ մեծ աշխատանք մը կը ներկայացնէ) գրկելն է Երեւան՝ Հրաչեայ Աճառեանին, որպէսզի քննէ զայն եւ հարկ եղած ուղղումներն ու լրացումներն անոր բերելով, իր կողմէ ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակէ, ու յետոյ Յովհաննէս Սաղրոյեանի ձեռագիրը յանձնէ Երեւանի Պետական Թանգարանին որպէս զի հոն շահեկան ձեռագիրներու բաժնին մէջ պահպանուի:

Յովհաննէս Սաղրոյեան, խոհական ու զգուշաւոր նկարագիր, աւելի մտաւորական վարչակա եւ ուսուցիչ քան գործունէութեան

մարդ, իր անձնաւորութեան խորը ունէր իր ազգին համար յարգանքով ու քերթ սիրով լի լաւ հայու մը սիրտը: Այն հին Հայերէն էր որ իրենց յանձնուած օսմանեան պետական եւ ուսուցչական պաշտօնները խղճամտութեամբ կատարելով հանդերձ, իրենց ցեղին շահերուն պաշտպանութեան, անոր յատկաբնութեան ու զարգացման գործին կ'աջակցէին: Գրիգոր Օտեանի 1879ին իրեն ուղղած նամակէն զոր հրատարակեցինք Անահիտի Ա. տարւան 4րդ թիւին մէջ (նոյն-դեկտ. 1929), որոչ կ'երեւայ թէ 1878ի չրջանին, երբ Ներսէս պատրիարք Թրքահայաստանի վարչական ինքնավարութեան հարցը գրաւ եւրոպական մեծ պետութեանց առջեւ, այդ հայրենասիրական գործունէութեան մէջ, զոր թաքուն կերպով կը վարէր ուրիշ հայազգի օսմանեան պետական գործիչ մը՝ Գրիգոր Օտեան, այս վերջինը իրեն մտերիմ ու սրտազին խորհրդական ու գործակից ունեցած է Յովհաննէս Սաղրոյեանը, եւ ինքն իսկ յայտնած է իր սրբույն թէ ինք աջակցած է Օտեանին՝ այն աշխատանքներուն մէջ զոր ան կատարեց «Օսմանեան Սահմանադրութիւն» մը խմբագրելու համար, ու թերեւս գործակցած է այն ջանքերուն զոր Օտեան թափեց՝ Միտհաթ փաշայի հետ՝ Օսմանեան պետութեան մէջ սահմանադրական բեթիմը իրապէս հաստատելու համար: Երբ Պերլինի Վեհաժողովին մօտ հայ պատուիրակութեան կատարած զիմար մը 61րդ յօդուածի վիժած արդիւնքին յանդէպ (ինչ որ բոկ կուտար Օտեանին՝ «Տարի մը աշխատանքանք այդ յօդուածն ստանալու համար, երանի՜ թէ կարենայինք երկու տարի աշխատելով քննել կամ մոռցնել տալ այդ յօդուածը, որ, այնպէս ինչպէս խմբագրուած է, ազիտարեր կրնայ ըլլալ Թրքահայոց»), եւ երբ Սուլթան Համիտ քննեց «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը» զոր հոչակած էր եւրոպական տէրութեանց աչքին «թող փշկու» համար, Օտեան փախաւ Փարիզ ուր մինչեւ իր մահը իր հայրենակիցները զգուշութեան կը հրաւիր-

բէր, լաւագոյն օրերու, նպաստաւոր նոր առիթներու սպասելով խաղաղ զարգացման նուիրուիլ կը քարոզէր անոնց. նոյն ատեն՝ *Յովհաննէս Սաղրդեան* եւս իր վարչական պաշտօններու ուղղամիտ կատարման ու իր ուսուցչական ու բանասիրական աշխատութեանց մէջ կ'ամփոփուէր, ուսէ գեր շուգելով կատարել «Հայկական քաղաքականութեան» մէջ որ յետոյ աւելի բուն ձեւերով յառաջ տարուեցաւ:

Այն շրջանին ուր Սուլթան Համիտ սկսած էր իր մօռլ ու հիւանդոտ բոնակալի դէմքը հետզհետէ աւելի սրուց ցոյց տալ (Հայկական մեծ կոտորածներէն իսկ առաջ), երբ թովմաս թէրզեանի մէկ Ֆրանսերէն անմեղ դատադրքի մասին (*La fleur des necdotes*) խափիէներու կողմէ պալատը ուղարկուած հուրաններու հետեւանքով՝ մեր սիրելի բանաստեղծն եւ ուսուցիչը, յանկարծ կասկածելի դառնալով յաշս Սուլթանին, վտարուեր էր Զինուորական Վարժարանի իր ուսուցչական պաշտօնէն եւ նոյն իսկ ինքզինքը աքսորի վրտանդին մէջ զգալով՝ պահ մը մտածել էր փախչիլ թուրքիայէն եւ Եւրոպա հաստատուիլ(1), այդ օրերուն Սաղրդեան ալ ունեցած էր նմանօրինակ պատմութիւն մը: Սուլթան Ապարի Համիտ, որ ատենով ինքն իսկ իր առջեւ կարգալ կուտար Սաղրդեանի Քաղաքական Տնտեսութեան գիրքը, հիմայ դայն աղատական ձգտումներով լեցուն կը գտնէր, եւ երբ այդ գրքին բոլոր օրինակներն սպասեցան, դայն նորէն տպագրելու արտօնութիւնն ստանալ ահնար եղաւ: Բայց պարսիկ հրատարակիչներ, որ կեղծ տպագրութիւններ բնելու սովոր էին, առանց հեղինակին գիտութեան՝ այդ գրքին մէկ նոր տպագրութիւնը հրատարակ հանկին յանկարծ: Սաղրդեան ինքզինքը մեծ վտանգի մէջ զգալով, փութաց պայտս երթալ

եւ անձամբ ապացուցանել թէ այդ հրատարակութեան մէջ ինք ուսէ մանակցութիւն չէր ունեցած, եւ այդպէսով կրցաւ փոթորիկը զլսէն հետացնել: Դժուար չէ երեւակայել թէ ինչ ներքին սրտնեղութիւն եւ տառապանք պէտք էր զգար այդպիսի աղնիւ նկարագրով ու բարձր մտքով մարդ մը, որ նաեւ ազգասէր Հայ մըն էր, ստիպուած ըլլալուն ապրիլ ու գործել այդպիսի միջավայրի մը մէջ, երբ իրեններուն քով Փարիզ երթալ մէկ երկու ամիս հանգչելու արտօնութիւնն իսկ կը զլացուէր իրեն (ինչպէս կը տեսնենք իր նամակներէն), երբ մանաւանդ՝ հորիզոնը հետզհետէ աւելի ահաւորապէս մթննալով՝ անպաշտպան Հայերու քստմնելի կոտորածները կը սկսէին: Ու բոլորովին բնական է որ 1909ին միապետական բեթիմը տապալելով Սահմանադրութիւն հաստատուելուն պէս՝ Սուլթանին անձեւական զանձուն նախարարի պաշտօնէն փութացած ըլլայ հրաժարիլ, ինչպէս եւ սահմանադրական բեթիմի ղեկավարներուն կողմէ ձերակուտական անուանուելէն յետոյ՝ այդ պաշտօնէն ալ անմիջապէս հրաժարած ըլլայ, ինքզինքը իր բանասիրական սիրելի ու մաքուր աշխատութեանց միայն նուիրելու համար:

Այն կոչը դոր Գրիգոր Օտեան իր վերեւ յիշուած նամակին մէջ կ'ուղղէ Յովհաննէս Սաղրդեանին, որ ան հայ կաթողիկ փոքրամասնութեան մէջ սահմանափակուած շմայ, կրօնական զգացման մը ծնունդ չէ, այլ կը ներկայացնէ Սաղրդեանը խորապէս գնահատող եւ յարգող ազգասէր Հայու մը փափաքը՝ այդ մեծ կարողութիւններով օժտուած Հայը ազգին ստուար մեծամասնութեան ծոցը դարձած եւ այդ մեծազանգուած հայ համայնքին գործերուն իր ձիրքերը, հմտութիւնը, փորձառութիւնը ի սպաս դրած տեսնելու: Սաղրդեան, հաւատարիմ իր ընտանեկան աւանդութեանց, պէտք չէ զգացած Օրմանեաններու, նարպէյներու կամ թղեաններու, Ետայեաններու օրի-

(1) Տեսնել այդ մասին՝ «Թէրզեանի Բանաստեղծութեանց Ամբողջական Հաւաքածու»-ին ներածութիւնը:

նախին հետևել, ու Պէշիկթաշեանի պէս նախ-
ընտրած է մնալ կաթոլիկ եւ ապացուցանել թէ
կարելի է կաթոլիկ ու միանգամայն հարազատ
ու հայրենասէր Հայ ըլլալ: Հայ-կաթոլիկ հա-
սարակութեան զպրոցական, եկեղեցական,
բարեգործական հաստատութեանց յաճախ ա-
ջակցած է:

Իր յարումը մեծ էր զբաղանութեան ինչ-
պէս եւ արուեստի համար: Ֆրանսերէնի
թարգմանած էր պարսիկ ու հայ բանաստեղծ-
ներէ էջեր, ինչպէս Գամառ-Քաթիպայի Մայր

սիրելի վարպետ Թովմա Թէրզեան որ, Յով-
հաննէս Սաղրեանի բրոջ աղջկան՝ Սաթենիկ
Հոգեղանի՝ հետ սովորեցանցած, անոր մտեր-
մագոյն բարեկամներէն մին էր, հաշի հրաւի-
ած էր զայն ու զի, ինչ որ ինծի պատահու-
թիւնը տուաւ — մէկ անդամուան մը համար
— մօտէն ճանչնալու այդ մեծանուն անձնա-
ւորութիւնը: Անոր նուրբ ժպիտով մը լուսա-
ւորուած մտացի ու ազնուական զէմքը, պարզ,
սիրալիր, քաղցրահամբոյր ու նոյն ատեն խո-
հական ու ծուծկայ խօսուածքն ու վարմունքը

Լէֆթէնէնտ Գաբրիէլ Լեֆթէնտ

Լէֆթէնտ Գաբրիէլ Լեֆթէնտ
Լեֆթէնտ Գաբրիէլ Լեֆթէնտ

Լեֆթէնտ Գաբրիէլ Լեֆթէնտ

Լեֆթէնտ Գաբրիէլ Լեֆթէնտ

1887

Արաքսին (որուն ձեռագիրը Արմենակ Սաղրե-
ան նուիրած է Փարիզի Պօղոս Նուարեան
Մատենադարանին), կամ Հաֆլըղի տաղերէն ու
մանք ու Սալեամի որոշ թուով քառականեր,
որոնց մէկ քանին հրատարակուեցան Բաշալ-
եանի Le Foyer ամսագրին մէջ: Զերմօրէն
կը սիրէր թատրոնը եւ մանաւանդ երաժշտու-
թիւնը. իր նախընտրած երաժիշտն էր Մո-
ցարթ: Պաշտամունք ունէր Շէքսպիրի (զոր
ընտրէր մէջ կը կարդար) եւ Պարլաքի համար:
Բայց աւելի եւս մեծ էր իր սէրը դասական
հեղինակներու մասին: Կեդրոնականէն չըջա-
նաւարտ ելլելէս քիչ յետոյ, իրիկուն մը իմ

վրաս գործեցին խոր ապաւորութիւն մը որ
մինչեւ ցարդ կենդանի կը մնայ մէջս: Կը յի-
շեմ որ ի միջի ալիւսալլ հարցումներու զոր
իրեն ուղղեցի՝ դանդաղան խնդիրներու մասին
իւր կարծիքն օւնենալու համար, հարցուցի
նաեւ թէ հայ բանաստեղծներէն որոնք կը նա-
խընտրէր. չեմ ծածկեր որ կը պատէի Ալիշան,
Դուրեան, Թէրզեան անունները լսել իր բեր-
նէն, որ իմ սիրած բանաստեղծներս էին՝ Պէ-
շիկթաշեանին, Տէմիրճիպաշեանին ու Ալթ-
եանին հետ: Ասանց վարանելու պատասխանեց՝
«Հիներէն» Հ. Արսէնը, նորերէն՝ Պէշիկթաշ-
եանը»: Հասկցայ որ կը նախընտրէր դասա-

կանճաշակով կատարեալաձև բանաստեղծները :

Անիկա Պէշիկթաշեանը արդէն սիրած է ոչ միայն իր բանաստեղծ, այլ և իր բարեկամ : Անոր հետ այլ, ինչպէս Օտեանին, եղբայրական մտերմութեան մը կապերն ունեցած է : Հասունեանց դէմ մղուած պայքարի շրջանին Պէշիկթաշեանի և անոր համախոհներուն հետ գործած է, և Պէշիկթաշեանի մահունէն յետոյ այդ պայքարի ամենէն սուր շրջանին, հակահասունեան խումբին ղեկավար դէմքերէն մին հանդիսացած է, ու կարեւոր դեր կատարած է՝ իր վարչապետ, ղեկնապետ ու հրա-

տուած ետանդին ու կարողութեան պատճառով ան կորսնցուցած է պատահաթիւնը Լիրանանի կուսակալ անուանուելու, ինչ որ սրտուած էր թուրք կառավարութեան կողմէ, և չգործադրուեցաւ, սրովհետեւ Ֆրանսական դեսպանը (Փօլ Բամպոն), Արեւելքի լատին կղերին հաճոյք պատճառելու համար, ծախողեցուց անոր թեկնածութիւնը և այդ պաշտօնը յանձնել տուաւ Նաում Ֆրանքօ Սուրիպիին, զոր Վատիկան աւելի հլու գործիք մը կը նկատէր : Սադրական պաշտած ունէր Հակահասունեան պայքարներուն վերաբերեալ գրքերու և գրքոյի-

Անուան Օրդը Եղբայր Եղբայր.

Երբեք Քիւրթ և Երբեք Երբեք,

Բ. Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ,

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ, —

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ.

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ.

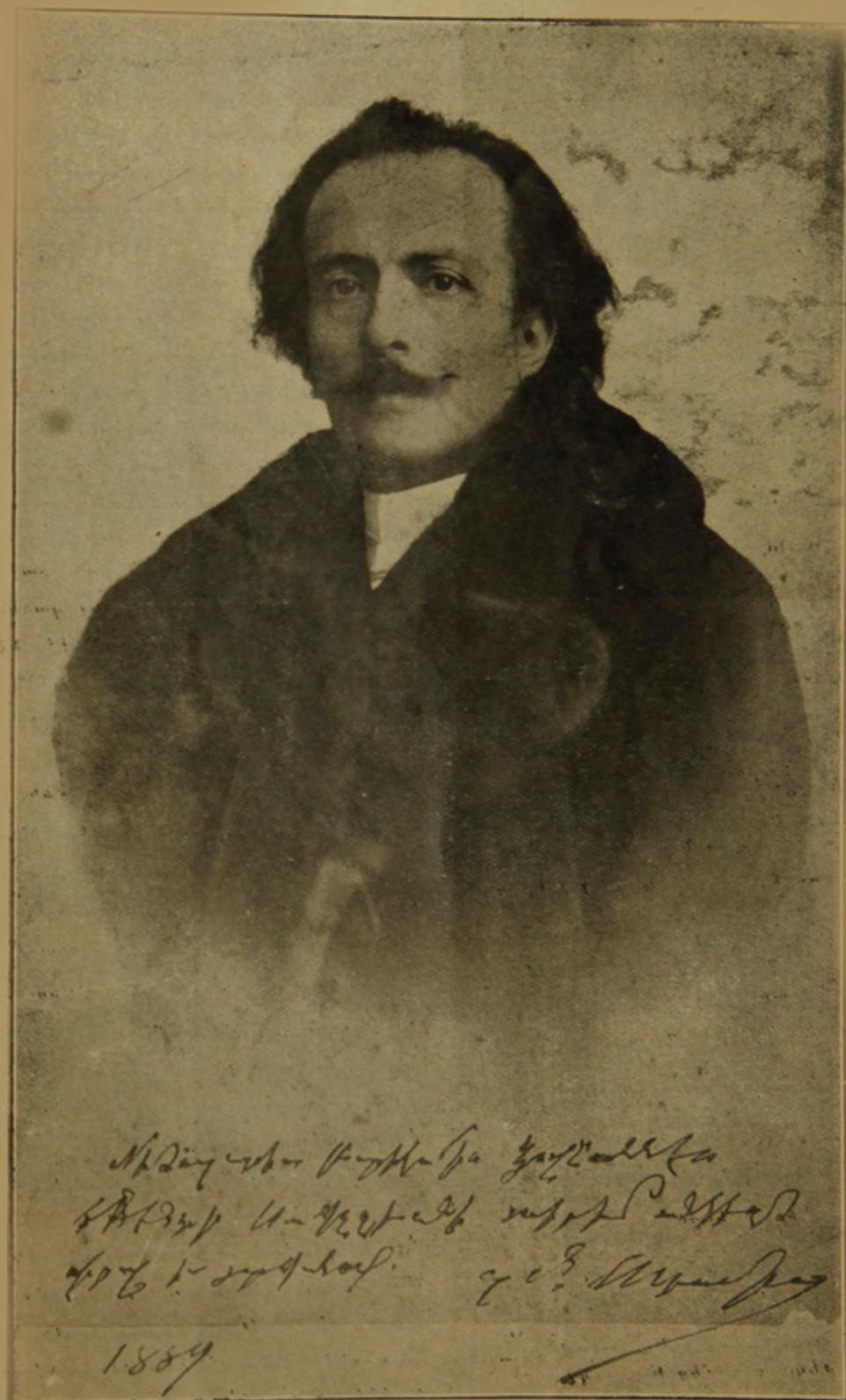
Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ.

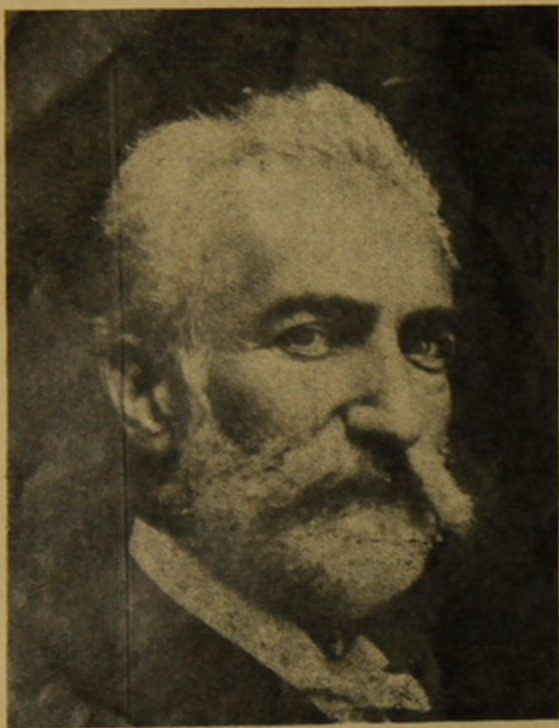
1887 ...

պարակազիր՝ այդ խմբակցութեան և Բ. Դրբան, Վատիկանի, Ֆրանսական դեսպանատան և հայ-կաթոլիկ համայնքի միջև յարաբերութեանց մէջ : Հակահասունեան պայքարի իր ընկերներէն եղած են նաեւ Փոքրթուղալ (Միքայէլ), Չամիչ (Յովհաննէս), Փէքմէզ (Կամիւտաս), ինչ որ հակահասունեանի մը թեկադրած է հետեւեալ զուարճալի բառախաղը՝ «Հասունեանները նպարտաւաճառի խանութ մըն են » : Հակահասունեան պայքարին մէջ իր ցոյց

ներու ճշիւ հաւաքածու մը, զոր իր սրդին նուիրեց Ս. Վաղարու Մատենադարանին :

Երբ Գամառ-Քաթիպա Պոլիս եկաւ (1887-ին) ու մնաց քանի մը շաբաթ, Յովհաննէս Սադրական, անոր մէջ սիրեց ու պատուեց, հակառակ որ ան դատական բնաւ չէր, հայրենապէր մեծ երգիչը, զայն յաճախ իր տան մէջ եղբայրարար հիւրասիրեց, ինչ որ մենք՝ Կեղբոնականի աշակերանեալ մեր ուսուցիչ Թէր-զեանէն խմացանք այն օրերուն և ասոր հա-

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ՍԱԳՐՁԵԱՆ

մար խորունկ սէր մը զգացինք այդ պետական պաշտօնատարին հանդէպ՝ որ այդպիսի ազնիւ ու քաջ ժեռք մը կ'ունենար ապստամբաշունչ հայ գուտանին համար: Փամառ-Քաթիպոյ, Պորսէն մեկնած տաւն, իր ասպնջականին ձգած էր, իրր բարեկամական յիշատակ եւ իրր շնորհակալութեան նուէր, մին Սաղրդեանին եւ միւսը անոր ազգկան ձօնուած երկու սիրուն տաղիկ, որոնց նմանահանութիւնը կը հրատարակենք այս յօդուածին հետ:

Երբ Ազատեան եկաւ Պոլիս, անոր բոլոր ներկայացմանց հաւատարմօրէն հետեւողներէն ու զայն ամենէն աւելի խանդավառօրէն ծափահարողներէն մին եղաւ Յովհաննէս Սաղրդեանը որ անոր հետ ալ սրտագին բարեկամութիւն մը հաստատուեց: Իր գեղեցիկ լուսանկարին վրայ զոր նուիրած է անոր, ձօնը զոր գրած է Ազատեան, իր անկեղծ ջերմութեամբ՝ ցոյց կուտայ ինչպիսի սէր ու յարգանք ունէր մեծ արուեստագէտը Սաղրդեանի համար:

Թէրզեան, Կեղրանեանի իր գրքերէն մէկուն ընթացքէն, մեղի պատմեց թէ Սաղրդեան,

իրեն հետ միասին զացած ըլլալով Օրենլօի այն ներկայացման զոր Բերայի յայն խառնախումբը կազմակերպած էր ի պատիւ Ազատեանի եւ որ Ազատեան հայերէն եւ յայն գերատաններն իրենց լեզուով կը կատարէին իրենց գերը, Սաղրդեան, զմայլած Ազատեանի բերնին մէջ հայերէնին ստացած ներդաշնակութենէն եւ ուժգին գեղեցկութենէն, ըսեր էր թէրզեանին՝ «Հայերէնը աւելի ազուար, աւելի ճոխ կը հնչէ քան յունարէնը»: «Ես համաձայն չեղայ իրեն, աւելցուց թէրզեան. Սաղրդեան այդպէս կ'ըսէր, որովհետեւ շատ հայրենասէր մարդ է եւ կը պաշտէ հայերէնը. ես ալ կը պաշտեմ հայերէնը, որ շատ գեղեցիկ, հարուստ, ճկուն ու հմայիչ լեզու մըն է, բայց յունարէնը անշուշտ աւելի ներդաշնակ, աւելի նուրբ, աւելի քաղցրաւոր է:

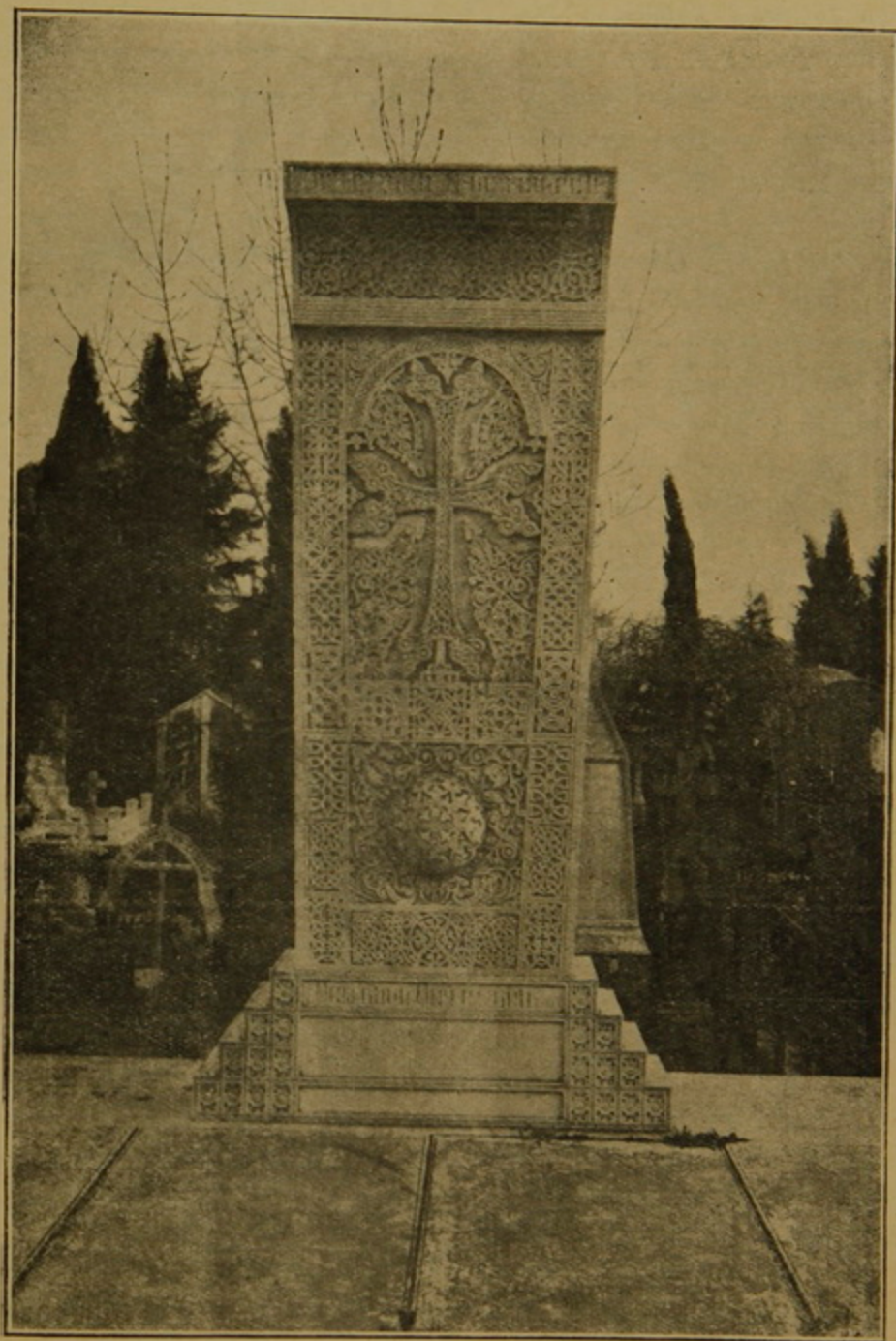
Յովհաննէս Սաղրդեանը գրած է նաեւ քանի մը հայերէն յօդուածներ՝ քաղաքական արնատեսութեան հարցերու վրայ, եւ գանձեալ հրատարակած է հայ հանդէսներու մէջ, Տէմիրճիօղաշեանի երկրագումարին մէջ մասնաւորապէս:

Սաղրդեանի արժանիքներէն մէկն ալ՝ մեր ազգին տուած ըլլալն է Արմենակ Սաղրդեանը, որ արեւելեան արուեստներու ամենէն հմուտ ու հեղինակաւոր պատմագիրներէն մին է այսօր Եւրոպայի մէջ:

* *

Սաղրդեան վախճանած է 1912ին. մարմինը կը հանգչի Փերա, Երզնիի գերեզմանատան մէջ: Ընտանիքը անոր շիրմին վրայ կանգնած է հայկական սճով քանդակուած ազուար խաչքար մը, որ գործն է Եգուարդ Թէրզեան ճարտարագետին:

Ի՞նչ պիտի ըլլար այսպիսի մեծ կարողութիւններով օժտուած մարդու մը կատարած գործը, եթէ բազմաբերած ըլլար որ ան ծնէր ու գործէր ազատ հայ հայրենիքի մը մէջ: Յովհաննէս Սաղրդեանի կեանքը հայ ցեղի մասունքը կորստի օտար միջավայրերու մէջ չքեղ տպացուցումներէն մին է, այլ եւ յիսուր խոր-

ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՅՈՎՀ. ՍԱԳՆԵԱՆԻ

հրդածութեանց կը մղէ մեզ՝ եղերական հաստատարին վրայ ժողովուրդի մը զոր զարեւելի վեր իր վրայ ծանրացող՝ հանգամանքները ստիպած են իր այգւոյի առաջնակարգ ուժերէն շատեր օտար երկիրներու փոխ տալ։ Անշուշտ ատենք ալ — Ներսէս Պատրիկ մը, Պարոյր Հայկազն մը, Չմշկիկ մը, Սինան խալֆա մը, Նուպար փաշա մը, Լորիս-Մելիքեֆ մը, Յովհաննէս Սաղրըեան մը եւ զեռ ա՛յնքան ուրիշներ, իբր հայ մօքի, նկարագրի ու տաղանդի մեծութեան հօր ու կարկառուն փաստեր, կը ծառայեն մեր ցեղին վարկը աշխարհի մէջ բարձրացնելու եւ մեր նոր սերունդներու յարգանքը զէտ իրենց ազգը խորացնելու։ Բայց բնականոն չէ այգւոյի կացութիւն մը ժողովուրդի մը համար։ Բնականոնը՝ կացութիւնն է այն ժողովուրդներուն որոնց լուսագոյն ուժերն իրենց հայրենիքին մէջ համախմբուած՝ անոր ծոցին մէջ, անոր բարիքին ու պատիւին համար կ'աշխատին եւ անոր միջոցով մարդկութեան կը ծառայեն։

Այսօր, Հայութեան մէկ ստուար զանգուածը աշխարհի զանազան երկիրներու մէջ ցրուած ըլլալով եւ անոր մեծագոյն մասը մշտապէս հաստատուած ըլլալով այդ օտար երկիրներուն մէջ, հաւանական է որ այսուհետեւ Զրանտայի, Ամերիկայի եւ արեւմտեան այլ երկիրներու մէջ հայազգի ուշադրաւ անձնաւորութիւններ պիտի երևան զան։ Բայց Արեւելքի մէջ, վերջացած կը թուի այն երկար շրջանը որ հայ ցեղը իր մեծագոյն ուժերուն մէկ կտրելու մասը օտար պետութեանց շրջանակին մէջ ի յայտ կը բերէր՝ ազէտները որ մեր ցեղը

Փոքր Ասիոյ մէջ կոտորակեցին ու մնացորդները վանեցին Արեւելքէն, արեւելեան ժողովուրդներու զերազրդուած ցեղամոլութիւնը, թոյլ չեն տար այլ եւս որ Թուրքիոյ, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի մէջ նոր Քաղաղ Արթիններ, Տիւղեաններ, Սաղրըեաններ, Մելիքեֆ խաներ ու Եփրեմ խաներ, Նուպար փաշաներ երևան զան։ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ ալ, եթէ մէջտեղ ելան վերջերս — ու հեռո՛հեռէ ապահովապէս աւելի մեծ թիւով պիտի ելլեն — հայազգի մեծատաղանդ զէմքեր, զիտութեան, արուեստի, գրականութեան մէջ է որ անոնք զլիաւորապէս կը փայլին, — եւ ատենք անկորնչելի, մշտապայծառ զարդ են հայ անունին։ Միւս կողմէ, Խորհ. Հայաստանի մէջ հեռո՛հեռէ համախմբուելը կը տեսնենք հայ մտաւոր ուժերու որոնց շատերը պատերազմէն առաջ օտար քաղաքներու մէջ՝ եւ յաճախ օտար մշակոյթի շրջանակին մէջ՝ կը գործէին։ Այս քուրը կորուստ չեն, այլ մեծ շահ՝ ազգային տեսակէտով. այս քուրը կը մօտեցնեն մեր ժողովուրդը բնականոն կեանքի իտէալին։ Մեր սերունդին ու մեր յաջորդ սերունդներուն պարտքը պէտք է ըլլայ անվատօրէն եւ իմաստնօրէն աշխատիլ որպէս զի մեր ժողովուրդը հասնի օր մը իր բոլոր կարեւոր ուժերը — կամ զէթ անոնց մեծագոյն մասը — իր զօրացած ու բնդլայնուած հայրենիքին մէջ հաւաքել, իր ամէն տեսակ տաղանդները հայ կեանքի մէջ զարգացնելու եւ մարդկութեան վրայ զանոնք հայ գոյնով չողարձակելու համար։

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ